

Низами дөврүндө мусиги мөдәнийәти

Яхш Шәрг халгларынын мусиги икки-шөб тарихинде Азербайчан мусигини көрмәк ер тутур.

Орта өсрәи мусиги мөдәнийәти азербайчанлы Сәфәддин Абдулгәнип ибн Исфәгульмөн (XIII өср) вә Абдулгәлир Марғанин (XIV өср) адылары илә фәхр әдә биләр.

Бу алимләр дүниә миясинде әл гәзәпчилләр вә мусигини пәзәри әсәсләри һағында үмүтүн гәбуз әтмиш олдурт, дөкчә зәкии әли әсәрләр язмашлар ки, һәм әсәрләр бир чөк өлкәләрдә кешп стритдә айымашдыр.

Бөйүк мусиги мөдәнийәтнини ярама-сында иштирак әтмиш бир чәк азербайчанлылар адылары һәзә дө ашкар әди-ләшмәшләр.

Тәғәзәт вә Яхш Шәргин мусигиси һағында тодигәт ишләри апаран бир чөк Гәрб Европа музаләрини аһрачә оларат әрбә я Иран мусигисиндә бөбә әтдиләри һәлдә, Азербайчан мусигисини әсәсләри-ни вә оғун тарихини һеч хәтирә бәзә кә-тирмәшләр. һәбуки, Азербайчан мусиги-сини әһрәтләшмәс вә тодигәт олдурмәсә-миш бөйүк мөдәни әһәмийәти вәрдыр.

Бөйүк Низаминин әсәрләри Азербайчан-лы кәчпән әсәрләрдә мусиги вә һөгмә-ләрини әһрәтләшмәсидә тодигәтчәләр гүчү чөк зәкиан материал ола биләр.

Низаминиң бөдүн әрәк бәш ишләрдә әк, шәир мусигиниң итхамы тә'сирини бөйүк гүвәсәтин кәзәл һәс әдирмәш.

Шәирин фикринчә мусиги һөкүрәти, ит-жәи-кә'һәли, тә'сир әдиң әләмәти вә хәлгә айрмәкә рабәтә яратмәкдир.

Шәирин мусиги һағындакы пәзәрийәси-лә «Итбәләмә» гәдм иләни фәлсәфә-Фәдәтүтүн мусиги сәһәсиндәки иштирәл-

рыпа һәср әтмиш сәккәвишчә фәсә тәсдиг әдир.

Низами бир чөк гәдм иләни мутәфәк-кирләри кәли мусигидә өхләг вә тәрбиә вәситләрини һәс әдирди. Мисәл үчүн Фәдәтүн, Фәрәсу яратмш олдурлары вә сонларә бәшгәлары тәрәфиндә ишләшкән әсәрләрә көрә мусиги мөгәм-ләрини әсәсләри вә оғун ишәп ипхәкә-жәсиә тә'сир әрәсидә мөһийән рабәт-тә вәрдыр ки, бу рабәтә дө кәчп һәсәп тәрбиәлилдә бөйүк әһәмийәт бөбә әдир. Мә'лум олдуртүрә сәир шәрг халглары, хүтәсидә чыңәләрдә дө мусиги өхләги, тәрбиәли әһәмийәт вәрдишләр.

XI өсрәи тодиг, фәлсәфә сайылан Әбуәли Сина, руһи вә фәләки хәстәликлә-ри мусиги вәситләсә мүәличә әтмәкәи мәсәләт билдири.

Азербайчан фәкәләр мөһбәләриндә кәстә-ридин икки әлишләр мусигини мүәличә әдиң ипхәкәжә тә'сирини кәшп сүрәт-дә тодиг әдәрәк, бәлә мәсәләт кәруәри ки, үрәк дөйүнүсә вә сонг дөймә хәстә-лилдә «буғур», бәл әһрәсидә «рәһә-вә», гүләг әһрәс вә санчәләмәдә «һә-чә» дөсткәләри чәлмәк адышдыр. «Әһ-кә» әһрәс чәлимиәси куя гәл әһмәти дә-дишмәшдә, «бусалк» үшәг дөгмә әзәбә-ни йүшкәләшмәсә сәбәб олдуртү вә һәбәсә.

Шәрг алимләри «әг'уд»үн чәсибәдәр гүвәсәсин «итрәф әдәрәк, оғун дөрт сәми-ни дөрт үнүсрә (әб, ашәт, хәк, бәх) йә'ни ән силә итәшә, илә орта «сикләри су-вә сәл вә ән гәлиң сәмини тәригә әхтә-дишләр. Вир сәзә дөкә олар ки, мусиги хүмийәти вә дөрт әсәс үнүсрәләр дө-сик рабәтдә оларат куя мизәчләри фә-рәтә вәрмәгән мүәфәшә әдир.

Низаминиң әсәрләриндә мусигиниң әрә тәбәғәсиндәки һәлләрә әзәсә өлмәс һәлдә гәдм ишләрләри пә'һәри дөхи гәдә оғунмушдур. Мә'лумдур ки, Мисрәдә гәдм ишләрләри ишә ады мусиги әләтләрини һәр бир тәшпни әсәс әсәс әдәләрәрини биринә мутәғи һәсәб әдирләр. Бу пәзәрийә Азербайчан һәтмиә кә-чириләркән епә дө ишләрләри ады илә гәдә оғунтү: мәсәлән—дәйилә ки, куя әлиң Пәғәғәрис тобоғатүрәш 7 гүдә-зүчә мутәғи оған 7 мусиги әсәс ичәд әт-мәшдир.

Мусиги вә шәир Азербайчан шәирләри-ниң мусигитүһәсләриниң вә һәһәдәләр-иниң ярадиқиләләриндә бир-бириндә айрмәк сүрәтдә ипхәкә әдирди. Шәир, әлбәтдә вә һәһәдә күвәк мөдәнийәтә мә-ләк ипхәс дөкә иди. Буну һәсәт үчүн Низами дөврүниң исте'дәдәи шәирәс, сә-зәндә вә һөгмәлары һәсәб әдлән Мөһәтәи хәһмәк кәстәрәк олар.

Азербайчан мусигиси гәдм ән'әпә илә әдәгәдәр оларат хәлг әрәсидә кәшп и-ккишәф әтмәкә бәшләмиш, күчә кәдир-бәзәләр, пәләз әрәс вә үшәг оғунларын-дә бәшгәләрт гүш оғун чымағ вә сәрәл әдәкәләриниң тәһәсәтә мөһәләрә һә-дәдәр айыкмишдыр. Дөвләт ипхәкә дө—мәсәләт: сәрәл вә шәир кәшичәләриниң пәһбә илә дөйшмәләриндә, әскәр тодигә-нишмишдә, әскәри йүрүшләр вә сәһрәдә әзәләрәт мусиги ипхәкәдир.

Низаминиң һөгмәләригән әһләшәдиг-мишә көрә о дөврә 8 мөгәм мөшүр иди. Бу мөгәмләр үзәриндә гүртүлүк һәвәләр сәрәл сәзәндә вә һәһәдәләри тәрәфиндә пәл оғунмуш.

Һәмәи мөгәмләр булағчыр: «Рәст», «әргә», «новруән», «ишфәһә-нә», «һәсәр», «үшәгә», «рәһәли» вә «һөрфәһәд». О пәшт мусигиниң пәтәл сәл-мәг мәсәләсә мүжкүн әлмәдигиә бәхмәл-рә, вә мөгәмләр итәйиб һәми әһләшәләр гәдәр кәлб чәтишмәдир.

Низаминиң «Хәсрә вә Шәриң» һөгмә-синдә Бәрбәх илә һәгә әрәсидә апары-

ләр мусиги яраш формә ә'һбәрәлә и-дәйкә ашмәг дөйшмәләрини хәтирәләдир; әлиңиң о әләмәти мусиги ярадиқиләги кәлбәсик мөгәм вә тәһсәфәләр әрәсидә вә әлбәсик шәир (һөгәз) формәләриндә иди.

Низаминиң һөгмәләриндә тәһсәфә һә-гәдмә чөк бәс әдирләр. Низами тәһсәфә әдир ки, Бәрбәх чөхү тәһсәфә вә һөгмә билдири ки, оларын дә чәһәсиндә оғ-уңуң чөк кәзәл ичә әдирди.

Низами вә шәирләриниң сәир ишә-рәләриндә оғу пәһәсин әлишә әзәб кәстәрир. Бу һөгмәләриң бә'һәләр ипдики Азербайчан хәлг һөгмәләрини хәтирәләдир.

Шәир кәстәрир ки, Хәсрәниң, Бәһәм иләниң, Пүһәһәниң, Мәкәһәлиң Мәкәһә-рини гәһәгәләриндә һәһәсә хәһәдә, сәзәндә, рәгәсәләр иштирак әдәрәк, һәр һөгмә мусиги әләтләриндә чәлиб, әһләшәб, әхтәрәләрмәк.

Низаминиң көрә һәһәдә Хәсрә бүтүн әһәтә бир сәзәндә дөйшәдири. Дәрә исе мусиги вә шәир әлмәдә һеч бир ишә пәд-мә әтмәди. Мәкәһәлиң Искәндәр һә-гәдмә исе Низами яһр ки:

Искәндәр вә дәдә-бәдә гәдәсәлә көрә, тәхтә чыһмәдән әһәл әтәсидә хәйрәт гәһәгәлиң хүдәттәһиң вә бу гәһәгәдә әдә һөгмәләриндә дөвләт һәһәмиәтиниң мөһкәмиәтиңиң вә әдәләт кәлмәһиңиң әсәф әдән һәһәдә вә сәзәндәләр чөхү лә'хә чәһәләрәт бәһи әтмишдир.

Шүһбә йөхдур ки, Низами дөврүндә Азербайчан мусигисиниң үсәбулнә хәрчә-дә тә'сир ә әләмәтишдир. Бу дә әһәсин ипәс әһәлиһәт илә әзәгәдәр иди. Низами дөврүндә һәгә Азербайчан исе йү әһәд әрғәт хәрччә ипхәләчләриң ишәриңдә оғунмушдур. Хәлғиң әл дил дөвләт пәләр-ләриндә ипхәш ипхәш иди. Бир чөк шәирләр өз әсәрләриниң, әлә дилиңдә дә-либ, ипхәләчләриң дилиңдә яһәг мөч-бүриһәтиңдә гәһәмишдиләр. Оғур ки, сә-рәйләрә вә әдәкәләриң йүртүрдә һөг-мәләрә я әрәб, я фәрә дилиңдә оғундыр. О әһәлә ипхәләчләриң тәрәфиндә кәтир-ләи, я хүтәс чәтирәлән сәзәндә вә хә-

пәһәдәләриң оғуң чәтирәләри мусигисиниң вә үжүмийәтдә гәһә әһәләрә мусиги-синиң Азербайчан мусигисинә хүрийән тә'сир әлмәмиш дөйшәдир.

Низаминиң дөйшәи көрә Бәһәм шәир тәрәфиндә тодигә әһәмиәт шәһәдә әл-ти миңә гәдәр ичәсәтәдә үстәм дә'вәт әдәмишдир. Вәһгә бир әрдә шәир тәһсәфә әдир ки, вәһгә әһәл шәһәсәри дәф, сикчә вә һөгмә һөгмәләрдә дөһи әдәришләр. Шүһбәһәс вә әдәт чөк тодигәләрә гә-һәмишләр.

Бәлә шәһәсәрә исе сәһәлән әһәләк сик-лә мусиги әләтләриндә «рүд» вә «сәһә» бөйүк әһәмийәти вәрды: әһәләшәләр бу әләтләрдә чәлә-чәлә гәһәи һөгмәләр оғ-уңарәләрмәк.

Мәргәли бүрәсидир ки, Низами тәрә-финдә гәһәлә әһәлә һөгмә үстәләриңиң вә сәзәндәләриң чөхү гәһәмишләр. Вә-дә көрүңүр ки, Низами дөврүндә йәһәч гәдм бөйүк һөрмәтдә икшә. Низами әһәр ки, гәдм сәһәтәләриң мәләһәтә сәси, кәзәл әһәлә вә ичә зәвгә оларди. Гәд-миңиң «рүд» чәлимиәс чәһә үстә гүмү-гүштүң оғунәси хәтирәләдир, гәд-миңларын пәһдә мөһәртәдә чәһәләри гүмүр гүштүң сәһәр чәһә әһәләсәһиң әд әдирди, «чөһәд» ипәк тәһәриң бәһәлә әһәкәләләрә бәрбәдүн чөһ-чөһ илә оғунә-сиңә охшайдыр. Устәһәдә оғун гәд-миңларын сәһәри кәһә үчәл гүштәриң әрә әһәсәһә сәбәб оғуртү вә пәһәләри йтмәгә мөчбүр әдирди.

Һәр бир хәлғиң мусиги әләтләриңиң чөк һөвәт әһәсәс о хәлғиң күвәкә ит-дир мөдәнийәтниниң һәсәт әдир. Низами дөврүндә әһәл Азербайчанлы чөк һөвәт мусиги әләтләри олдуртү Азербайчан хәлғиңниң кәчпәниң әһәкәи мөдәнийә-тинә дәлилдир. Бәлә бир әһәкәи мусиги мөдәнийәти әсәрәт бәһә, ярадиқиләги фәһәлиһәти вә гәһә хәлғәләр илә мөдәни рабәтә ипхәсәһәдә әһәлә кәһәмишдир.

Азербайчанлы әһәкәи мөһәләрә, бәгә-ләри вәр иди. Гәргәгәч, һәдә, чәһәр илә әһә-

шә оларат әһәкә, әржүл, гүт, гәл, шәр, вә-гәл вә әһәкә гәһәләрә дә иштирә. Мусиги әләтләриңиң гәһәләрә үстәләр әһәкәләри мөһкәм вә кәзәл чәһәләриңдә сәһәкә әр-рәф вә бәһәкә мусиги әләтләри гәһәләрә-диләр. Бу үстәләр һәһәи әләтләриңиң зәһ-рә бөһәи илә бәрбәр оғунлар, кәзәл вә ичә сәс вәркәләриңә хүтәсә ипхәтә әт-тирләрди.

Низаминиң һөгмәләриндә кәстәриләк мусиги әләтләриңиң һөвәләри оғундә әр-дигәт. Мәсәләт: сәз, чүфтә сәз, рүдә (әһүл үд), бәрбәт, сәтәр, чәһк, гәһә, әр-гәһә, кәһәчә, рүбәб, тәхбүр, гүр, һәй-лә, кәһәлә, шәһүр, һәһәр, шәһәһәр, күс, дөвүл, дәф, һәгәрә, күтәһәр, әһәк, сикчә, чөһә, дәрәк вә сәһәрә. Бу мусиги әләтләриң бир ичә гәһәкә бәһәтүр: ишә-рәлә чәһәкә мусиги әләтләри, һәһәкә илә чәһәкә мусиги әләтләри, әләт пәһдә вә әһә чәһәкәи әләтләр. Бу әләтләриң бир тәһәкә сикли әһәкә вә бир тәһәкә исе әләт пәһдә гәһәкә әдирди. Бу мусиги әләтләриң сәһәсәһә әһә мөһбүр әрғәһәт, сәз, бәр-бәт, рүд, чәһк, рүбәб вә чүфтәчә рә-дәләр иди.

Азербайчанлы Низами дөврүндәкә мусиги әләтләриң дөйшәк чөк һөвәт иди вә әһәкәи вә орта шәрг хәлғәриңниң, һәһәкәи ипхә дүһәмиң мусиги әләтләриңә рабәтәдә иди.

Азербайчанлы ипдики мусигисиндә кәч-кәш ипхәкәләриң нүмүнәләр кәруәкәләр-дир. Бу нүмүнәләр кәзәл әһәкәләриң дө-рүкүгә кәтирәб чәтирәлән вә оғунлар әһәкә мөһкәмә әһәкәшдирән ашмәләр, сәзәндә-ләр вә хәлг хәһәкәләри сәһәтләрәдә кәзә чәһәмишдир. Азербайчан мусигиси әһәкәи ирәһәдә дөһүр һәһәкәдә вә күс Сәгәт Азербайчанлы бәстәкәләриңниң яра-диқиләһәләриндә хүтәсәдә төһәсәһә әһәкәи әһәкәи нүмүнәләр вәрмишдир.

Г. ГУБАД